

نسخه‌های نفیس قرآن کریم و تفاسیر قرآنی در پژوهشگاه خاورشناسی جمهوری ازبکستان

قیوم‌آوا فیروزه*

چکیده

این مقاله در باره‌ی موجودیت نسخه‌های نفیس قرآن کریم و تفسیرهای آن که در پژوهشگاه خاورشناسی ازبکستان نگهداری می‌شوند سخن می‌رود. در مورد قدیم‌ترین نسخه‌های قرآن کریم و مهم‌ترین تفسیرها خبر داده می‌شود. از سبب زیاد بودن شماره‌ی تفسیرها، بعضی از آنها در انجام مقاله به صورت فهرست آورده شده‌است. مقاله برای اطلاع یافتن از موجودیت آن دست‌خطهای نادر در آسیای مرکزی و زمان تألیف و حالت عمومی آنها خدمتی خواهد کرد.

واژه‌های کلیدی: قرآن کریم، تفسیر، پژوهشگاه خاورشناسی
تاشکند، نوع کاغذ، نوع خط.

پس از آن‌که در آسیای مرکزی دین مبین اسلام کاملاً جاری گردید و مردم آن را ماهیتاً درک و قبول نمودند، علوم قرآنی و ترجمه و تفسیر در این

---

* دانشجوی مقطع دکترای آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان

موضع همچون یک علم مهم و مفید موقع خاصه پیدا کرد. در نتیجه‌ی محبت و اخلاص چندین عصره‌ی مردم این منطقه، نسخ زیاد قرآن کریم و ترجمه و تفسیر آن به میان آمدند و یا از منطقه‌های دیگر آورده شدند که آن‌ها در حالت اصلی خود در خزینه‌های مرکزهای اساسی علم و فرهنگ نگهداری می‌شوند.

شهر تاشکند آن‌گونه که از تاریخ معلوم است، در همه دور و زمان‌ها به حیث یک مرکز علم و تمدن شهرت خاصه داشت. پژوهشگاه خاورشناسی به نام ابوریحان بیرونی که در این شهر واقع گردیده است، یکی از مرکزهای مهم و غنی آسیای مرکزی به شمار می‌رود و با نسخه‌های خطی قدیمه‌اش نفوذ زیادی را صاحب است. پژوهشگاه مذکور سال ۱۹۴۳، اول همچون یک بخش شرقی کتابخانه‌ی دولتی عمومی جمهوری ازبکستان تأسیس یافته است. بعداً سال ۱۹۵۰ به سبب گسترش فعالیت به پژوهشگاه خاورشناسی تبدیل یافته، به نام ابوریحان بیرونی نام‌گذاری شده است. خزینه‌ی پژوهشگاه زیاد پُرغناوت [غنی] بوده، حالا در آنجا ۲۵۶۲۱ نسخه‌ی خطی و ۳۹۳۰۰ نسخ چاپ سنگی نگهداری می‌شود. کتب گران‌بهایی که در مخزن پژوهشگاه محفوظ است، ترکیباً آثار ادبی و بدیعی، دینی و مذهبی، تاریخی و فلسفی و غیره بوده، آن‌ها به زبان‌های عربی، فارسی-تاجیکی، ترکی-ازبکی، تاتاری، اویغوری، آذری، اردو و دیگر زبان‌ها می‌باشند.

در پژوهشگاه مذکور نسخه‌های زیاد و قدیمه‌ی قرآن کریم و ترجمه و تفسیر که در دوره‌های مختلف تألیف و کتابت شده موجود است. از بس که نسخه‌های زیاد قرآن در این‌جا وجود دارد و فهرست دست‌خطهایی که سال

۱۹۵۷ از جانب سمیاناف ا. ا. مرتب گردیده است، از موجودیت آن‌ها مفصلاً یا مختصراً معلومات می‌دهد، ما در این مقاله با معرفی بعضی نسخ قدیم‌ترین و نفیس‌ترین قرآن مجید، همچنین بعضی تفسیرهای مهم عصر میانگی [میان] عنوانی مبتنی بر تقسیم بندی تاریخ در اروپا] اکتفا می‌کنیم.

یکی از کهنه‌ترین دست‌خطهای پژوهشگاه که در آن متن قرآن کریم جایگیر می‌باشد، به نیمه‌ی دوّم عصر ۱۰ میلادی متعلق است و زیر رقم ۵۷۹ نگهداری می‌شود. متن آن از وسط آیه‌ی ۲۲ سوره‌ی «بقره» آغاز گردیده، با سوره‌ی ۱۱۱ (تبت) انجام یافته است. آیات گم‌شده‌ی مقدمه‌ای و سوره‌های احتمالی آن بعدتر کتابت شده است. احتمال قوی می‌رود که دستخط مذکور به گروه کتاب‌های قدیمه‌ی آسیای میانه داخل می‌شود که در کاغذ نوشته شده‌اند. متن دستخط با خط کوفی ترکیبات ثلث در کاغذ غفص [ضخیم] زرد جگری‌رنگی که خیلی نرم و ملایم به نظر می‌رسد نوشته شده است، و آن مخصوص همان دوره است. دستخط با صرفه‌ی جای زیاد، آرایش داده شده است: دایره‌های نه آن قدر کلان در آخر هر یک آیه گذاشته شده، حزب‌ها با نقش و نگار نشانه کرده شدند. نام سوره‌ها در متن بدون یگان [هیچ] فاصله با حروف کلان مسلسل کوفی با رنگ زرد و با حاشیه‌ی سیاه نوشته شده است.

کاتب هنگام کتابت بادقت نبوده، به بعضی اشتباهات راه داده است: تکرار در متن، جا جا اختصار شدن متن، تفاوت املائی و امثال این‌ها. تاریخ کتابت نیز قید نشده است.

نسخه‌ی دیگر دست‌نویس قرآن کریم در نیمه‌ی دوّم عصر ۱۱ در

سوریه کتابت شده است. نسخه‌ی مذکور با سفارش مخصوص برای کتابخانه‌ی سلطان الملک الناصر صلاح الدین یوسف بن ایوب بن شادی بن مروان (۱۱۳۸-۱۱۹۳) نوشته شده است و به گفت سمیان اف ا.ا. یک‌چند دست‌خطهای دیگر از همان کتابخانه در شعبه‌ی دست‌خطهای انستیتوی شرق‌شناسی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در لنینگراد نیز نگهداری می‌شوند.^۱

دستخط با آرایش خوب مرتب شده، در کاغذ غفص زرد با خط سیاه تألیف گردیده است. تقسیمات آیت‌ها با گل‌بندی‌های زرانود اشاره گردیده، در حاشیه‌ی حزب‌های قرآن نشان داده شده است. نقش و نگار حزب پرّه [کامل]، نیم‌پرّه و چاریک [ربع] حزب از هم متفاوت است. با وجود پرنقش و نگار و با حوصله‌ی تام کتابت شدن این نسخه‌ی قرآن مجید با گذشت ایام زیاد فرسوده شده است: اکثر اوراق آن از مقاوه [جلد] جدا، ورق‌های اوّل از قسم پایانی سخت آسیب دیده‌اند. اوراق گمشده با کاغذ دیگر عصر میانگی عوض کرده شده، متن با دقت برقرار کرده شده است. این نسخه‌ی قرآن نیز یکی از نسخ معتبر محسوب می‌شود و زیر رقم ۳۹۶۲ محفوظ است.

باز [همچنین] یکی از دست‌خطهای قرآن کریم زیر رقم ۲۰۰۸ محفوظ داشته می‌شود. در آن بعضی فصل‌ها اختصار شده‌اند. از روی خصوصیت کاغذ و خط و املا‌ی حرف‌ها، دست‌خط به عصر ۱۳ میلادی متعلق دانسته می‌شود. ورق‌های دست‌خط هنگام مقاوه‌بندی عوض شده است.

جهت خوب این نسخه‌ی قرآنی در آن می‌باشد که در دست‌خط با

متن عربی کلمه به کلمه ترجمه‌ی ترکی و تاجیکی آن آمده است. آغاز و انجام باب‌های علی‌حده‌ی [جداگانه‌ی] دستخط با نقش و نگار رنگارنگ طلایی آرایش یافته است.

دست‌خط دیگر قرآن ظاهراً به عصر ۱۳ تعلق دارد که از آن نسخه تنها ۶ سوره‌ی اوّل باقی مانده است. آن در کاغذ نرم قدیمه‌ی غفص [ضحیم] با حرف‌های کلان نوشته شده است. آیات از یکدیگر با گل‌بندی‌های رنگارنگ طلایی جدا کرده شده‌اند. ورق‌های متن با نقش و نگار نه آن قدر معلوم، نقّاشی کرده شده است. دستخط با مرور زمان آسیب دیده است، بنابر این بعضی ورق‌های آن با اوراق دیگر که با همین خط نوشته شده، عوض شده است، ولی تفاوت در آن است که ورق‌های دیگر بدون آرایش هستند.

این‌جا ما تنها نسخی را نامبر کردیم که تاریخ قدیمه دارند. باز چندین نسخ دیگری هم هست که در عصرهای منبده [بعده] کتابت شده‌اند. در باره‌ی حالت عمومی آن‌ها چنین گفتن ممکن است، در بعضی از آن‌ها متن پُرّه‌ی قرآن نگهداری شده است، اما در گروه دیگر سوره و جزءهای علی‌حده [جداگانه] کتابت شده‌اند.

چون در این مقاله مقصد دیگر ما اطلاع دادن از تفاسیر قرآنی است که در پژوهشگاه خاورشناسی ازبکستان محفوظند، به طور اجمالی آن را ذکر می‌کنیم. شماره‌ی تفاسیرها در پژوهشگاه بسیار زیادند. تفاسیرهای پُرّه‌ی قرآن، تفسیر پاره [جزء]ها یا سوره‌های علی‌حده بسیار خوب جمع‌آوری شده‌اند. این‌جا سخن تنها در باره‌ی قدیم‌ترین و مهم‌ترین آن‌ها می‌رود:

۱. شماره‌ی ۲۸۶۷ تفسیر عبد القاهر.

در این دست‌خط تفسیر ۸ سوره‌ی اوّل قرآن آمده است. دست‌خط خیلی قدیمه بوده، از مجموعه‌ی شیخ محمد پارسا برگرفته شده است. کاتب آن محمد ابن محمد غجدوانی بوده، تاریخ کتابت سال ۱۲۵۰/۶۴۷ است. اصلاً نام مؤلف و نام تفسیر قید نشده است، ولی متخصصان پژوهشگاه شرطاً آن را چنین نام نهاده‌اند. به قول ایشان احتمال می‌رود که این تفسیر شبیه «تفسیر ابومنصور» می‌باشد که خواجه خلیفه ترتیب داده است و مؤلفش عبد القاهر ابن طاهر بغدادی (سال وفات ۱۰۳۸/۴۲۹) می‌باشد.^۲

۲. شماره‌ی ۵۱۱۵ «تفسیر قرآن» واحدی.

تفسیر مذکور با نام «الوجیز» (مختصر) نیز مشهور است. مؤلف آن ابوالحسن علی ابن احمد ابن محمد الواحدی النسابوری (سال وفات ۱۰۷۵/۴۰۹) بوده، او در آغاز در نزد ابوطاهر محمد ابن مخمش ابن علی الزیدی تعلیم گرفته است. دست‌خط تفسیر تمام سوره‌های قرآنی را دربر می‌گیرد و در کاغذ غفص [ضحیم] شرقی با رنگ کهنه زرد، با نسخ زیبای خوانا که خصوصیت‌های همان دوره‌ی خاص را دارد، نوشته شده است. شنگرف [شنجرف؛ سرخ و آن سرخی که بدان نویسنده] برای نام سوره‌ها و خط‌ها سیرشمار استفاده برده شده است. کاتب نسخه‌ی مذکور محمد ابن ساعد ابن محمد نسفی بوده، تاریخ انجام کتابت دست‌خط را نهم ماه رجب سال ۱۲۰۴/۶۰۰ ذکر کرده است. نسخه پرّه و در حالت خوب نگهداری شده است. از این رو گمان می‌رود که در دست کسان زیادی نبوده است و تنها در

یک مکان (شاید) در بخارا قرار داشته است. زیرا دست‌خط از کتابخانه‌ی مرکزی بخارا به تاشکند آورده شده است.^۳ در مقاوہی [جلد] آن چاپ آمده است: عمل امین محمد صحاف.

۳. شماره‌ی ۳۹۰۱ تفسیر زاهدی.

مؤلفش شیخ الامام زاهد ابونصر احمد ابن حسین ابن احمد زری سلیمان درویجکی بخارایی بوده، تفسیر مذکور را سال ۵۱۹/۱۱۲۵ به انجام رسانیده است. از مقدمه‌ی اثر برمی‌آید که مؤلف هر آن چیزی که تفسیر مکمل قرآن طلب می‌کند، به طور مختصر بیان کرده و چیزی را فراموش نکرده است. ظاهراً این اثر خیلی نادر به نظر می‌رسد. دست‌خط تفسیر کامل قرآن کریم را دربر می‌گیرد.

در ورق آزاد آخرین دست‌نویس با خط نستعلیق خوش‌خط چنین نوشته شده است:

عاشق به هلاک خویشتن مشغول است

زاهد به فریب مرد و زن مشغول است.

دانا به کرشمه‌ی سخن مشغول است

نادان به عمارت بدن مشغول است. (محمد سوبیانی، ۱۱۵۸/۹۶۵)

متخصصان، حکمت در بالا ذکرگردیده را همچون تاریخ انجام کتابت

دست‌خط قبول کرده‌اند.

۴. شماره‌ی ۳۱۵۰ تیسیر فی التفسیر (تفسیر آسان‌بیان).

مؤلفش نجم‌الدین ابو حفص عمر ابن احمد ابن لقمان نسفی ماتریدی حنفی (سال ۱۱۴۲/۵۳۷ در سمرقند وفات کرده است). این اثر همچنین با نام «تفسیر نسفی» نیز مشهور است و تفسیر پُرّه‌ی قرآن را دربر می‌گیرد. این نسخه با درخواست دوستان مؤلف نوشته شده، تفسیر سوره‌های ۱۳-۲۴ (از سوره‌ی رعد تا سوره‌ی نور) را دربر می‌گیرد. نام مؤلف و عنوان سوره‌ها در پایان سطر با همان حسن خط نوشته شده است.

در دست‌خط، کلمات قرآن جدا کرده نشده است، ولی پیش از آن‌ها «و قوله» نوشته شده است. در روی صحیفه‌ها حاشیه‌ها به نظر می‌رسند. نسخه‌ی مذکور از جانب محمد ابن محمد علی ابن عثمان بخارایی، ششم رمضان سال ۱۲۵۰/۶۴۸ در خجند کتابت شده است. دست‌خط به جز از نقصان ذکرشده در حالت خوب نگاه داشته شده است.

۵. شماره‌ی ۲۴۰۳ الکشاف عن دقایق التنزیل.

مشهورترین تفسیر قرآن کریم که از جانب یکی از بهترین نمایندگان مکتب معتزله؛ اساس‌گذاران فقه عقلی اسلامی، ابوالقاسم محمد ابن عثمان زمخشری (سال وفات ۱۱۴۴/۵۳۸) تألیف شده است. از سبب استفاده شدن دو نمود خط، گفتن ممکن است که این دست‌خط از جانب دو نفر کاتب رونویس شده است. نقصان دست‌خط همین است که آخر متن وجود ندارد. از روی خصوصیت‌های خود دست‌خط متعلق به عصر ۱۳ میلادی می‌باشد.

۶. شماره‌ی ۵۰۳۷ «عین المعانی فی تفسیر «سبع المثانی».

مؤلف تفسیر محمد ابن طیفور غزنوی سجاوندی (سال وفات ۱۱۶۹) است و این تفسیر مختصراً به عنوان «انسان عین المعانی» نیز شهرت دارد. در دست‌خط تفسیر ۱۸ سوره‌ی اوّل قرآن کریم آمده است. دست‌خط در کاشغر سال ۱۳۰۲ میلادی از جانب محمد ابن عمر ابن خالد قرشی رونویس شده است. سوره‌ی اوّل و دوم دست‌خط با رنگ سیاه، از سوره‌ی سوم سر کرده با رنگ سرخ تألیف شده است. کلمات شرح‌دهنده در سوره‌ی اوّل و دوم با حروف بزرگ و خط سرخ، در سوره‌های بعدی تنها به خط سیاه نوشته شده، فقط یک خط سرخ در زیرش کشیده شده است. دست‌خط در حالت خوب نگهداری شده است.

۷. شماره‌ی ۶۱۷۴ مفتاح التنزیل.

مؤلف اثر را محمد ابن ابوالقاسم بقالی زمخشری (سال وفات ۱۱۶۶/۵۶۲ یا ۱۱۷۷/۵۷۲) ذکر کرده‌اند. او شاگرد زمخشری (سال وفات ۱۱۴۳ میلادی) بوده مؤلف بسیار اثرها است، و دانشمند مشهور عربی‌زبان خوارزم می‌باشد. سمیان اف ا.ا. در فهرست خود یک‌چند سندها را عاید به [در مورد] زندگینامه‌ی مؤلف مذکور نشان داده است و عنوان او را ابوالفضل و زین المشایخ دانسته است، معلم زبان و ادبیات عربی بودن او و در ارگنج [اورگنج، گرگانج، جرجانیه] وفات کردنش را از روی بعضی سرچشمه‌ها [منابع] تذکر داده است.^۴

همچنانکه خود مؤلف در آخر کتاب قید می‌کند، این کتاب بر اساس اثر «نزهة القلوب» سجستانی آفریده شده است و از روی جابجاگذاری مواد با آن موافقت می‌کند. به جز تفسیر سوره‌ی «فاتحه» باب مفتوحات که در «نزهة القلوب» سجستانی موجود نیست، ویژه‌ی این تفسیر است. نام کاتب و تاریخ انجام رونویس معلوم نیست، اما از روی خصوصیت خط و کاغذ این دست‌خط به عصر ۱۴ میلادی متعلق است.

۸. شماره‌ی ۳۱۲۵ اعجاز البیان فی شرح بعض اسرار امّ القرآن.

تفسیر جزء اول قرآن کریم است و مؤلفش صدرالدین محمد ابن اسحاق قونوی است. او شاگرد فقیه و فیلسوف مشهور اسلام محی‌الدین عربی (سال وفات ۱۲۴۰/۶۳۸) بوده است. دست‌خط هم‌عصر مؤلف بوده، در زادگاهش قونیه تألیف شده است. تاریخ رونویس سال ۱۲۶۹/۶۶۸ بوده، کاتبش محمد ابن محمود ابن محمد جندی است.

۹. شماره‌ی ۳۹۶۱ مدارک التنزیل و حقایق التأویل.

مؤلفش حفیظ‌الدین ابوالبرکات عبدالله ابن احمد ابن محمود نسفی (سال وفات ۱۳۱۰/۷۱۰) یکی از فقیهان و حقوق‌شناسان زمان خود بوده، اثرش در افغانستان و هندوستان شهرت داشته است. به قول سمیان‌اف ا. ا. او محصل مکتب حنفی بوده، آثارش را در موضوعات احکام دین و مبارزه بر ضد بدعت تألیف می‌کرد.^۵ دست‌خط عبارت از یک باب بوده و آن تفسیر ۱۸ سوره‌ی اول قرآن را فرا می‌گیرد. کاتب این دست‌خط موسی ابن صابر

سمیجی است و این تفسیر برای مولانا کمال ابن نوخا (استاد مؤلف) نوشته شده است.

در این جا چند تفسیر مهمی که تا عصر ۱۰ تألیف شده‌اند یادآور شدیم و مختصراً در باره‌ی ساخت و حالت ظاهری آن‌ها اطلاع دادیم. یک دست‌خط دیگری هم هست که در آن تفسیر سوره‌ی ۱۲ (سوره‌ی یوسف) تا سوره‌ی ۲۷ (سوره‌ی نمل) جای گرفته است. در دست‌خط نام کاتب و تاریخ کتابت آورده نشده است. اما از روی نوشته‌جاتی که در بعضی جای‌های کتاب می‌آید:

این نسخه شد از فضل خداوند مستعان

وقف از کتابخانه‌ی عبدالعزیزخان.

معلوم می‌شود که آن قبل از حکومت عبدالعزیزخان شیبانی تألیف شده است، احتمالاً در عصر ۱۴ و یا اوّل عصر ۱۵ میلادی. یک جهت خاص این تفسیر در آن می‌باشد که مؤلف در ادامه‌ی شرح آیه‌ی ۶۰ سوره‌ی اسراء تقدیر آینده‌ی ولایت‌ها و شهرهای آسیای مرکزی را پیشگویی کرده است. مثلاً: بلخ از آبخیزی [سیل] نابود می‌شود، اهل ترمذ از وبا هلاک می‌شوند، بخارا از بیگانگان و دشمنان پُر می‌شود و غیره.

در پژوهشگاه در ردیف تفسیرها، چند رساله‌های قرآنی نیز موجودند که ذکر بعضی آن‌ها را در این مقاله مهم دانستیم.

«جواهر القرآن و دُرّره» از حجت الاسلام محمدغزالی که از اثرهای مهم غزالی بحساب آمده به سه قسم تقسیم می‌شود. اثر در باره‌ی اساس‌های

دینی و فقهی اسلام معلومات پره می‌دهد و این نسخه از روی مخصوصیت کاغذ و خط متعلق به عصر ۱۹ می‌باشد.

رساله‌ی قرآنی دیگر «رساله فی التنبیه علی بعض الاسرار» از فیلسوف مشهور قرون وسطائی [عنوانی مبتنی بر تقسیم بندی تاریخ در اروپا]؛ متفکر برجسته، فخرالدین ابو عبدالله محمد عمر راضی (سال وفات ۱۲۰۹/۶۰۶) است. این رساله از چهار فصل عبارت بوده، در این فصل‌ها مؤلف در مورد ۳ سوره‌ی قرآن (سوره‌های ۱۱۲، ۹۵، و ۱۰۳) را اندیشه‌رانی کرده، عقیده‌های خود را در باره‌ی خدا، پیامبران و آخرت بیان داشته است. رساله به زبان عربی بوده، در آن ترجمه‌ی فارسی نیز همراه آمده است.

از بس که [از آنجا که] امکان معرفی همه‌ی تفسیرهای دیگر را در این مقاله نداریم، ما می‌توانیم تنها نام مهمترین آن‌ها را ذکر نماییم:

۱. «بحر المحيط» اثیرالدین ابو حیان محمد ابن یوسف غرناطی.
۲. شرح سوره‌ی «زبور» ضیاءالدین نخشی.
۳. «بحر الموج» شهاب شمس عمر زاوولی دهلوی.
۴. تفسیر یعقوب چرخ‌چی.
۵. «جامع البیان» ایجی صفوی.
۶. «بحر الدرر» محمد مسکین فراهی.
۷. «مواهب علیه» حسین واعظ کاشفی.

چون در این مقاله هدف ما فراهم آوردن معلومات معینی در باره‌ی

موجودیت نسخ نفیس قرآن کریم و تفاسیر در پژوهشگاه خاورشناسی ازبکستان بود، ما تنها در دایره‌ی اطلاعات محدود شدیم. اصلاً تفسیرهایی که در این جا نگهداری می‌شوند، بررسی کامل می‌خواهند. زیرا هر یک از آنها در دانه‌های بی‌بهای معنوی هستند که برای شناخت کامل فرهنگ گذشته‌ی مردم این منطقه و برای تکمیل معنوی نسل امروز خدمت ارزنده‌ای خواهند کرد.

پي نوشت و منابع:

-
- ۱ Семёнов А.А. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР – т. ۱۷, с. ۴۰
- ۲ Семёнов А.А. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР – т. ۱۷, с. ۵۳
- ۳ Семёнов А.А. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР – т. ۱۷, с. ۵۴
- ۴ Семёнов А.А. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР – т. ۱۷, с. ۶۷
- ۵ Семёнов А.А. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР – т. ۱۷, с. ۷۰